

ISTORIE

NEAGU DJUVARA (coord.)

aromânii

istorie limbă destin

Ediția a II-a, revăzută

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Anca Lăcătuș
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Ioana Vilcu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la C.N.I. Coresi S.A.

© HUMANITAS, 2012

ISBN 978-973-50-3460-3
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Națională a României.

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382; 0723 684 194

Cuprins

<i>Prefață la ediția română</i>	7
<i>Prefață la ediția franceză</i>	11
1. Cicerone POGHIRC Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani. Supraviețuiri și evoluție	15
2. Petre Ș. NĂSTUREL Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană	59
3. Matei CAZACU Vlahii din Balcanii Occidentali (Serbia, Croația, Albania etc.). <i>Pax ottomanica</i> (secolele al XV-lea–al XVII-lea)	101
4. Neagu DJUVARA Diaspora aromână în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea	121
<i>Note</i>	159
5. Max Demeter PEYFUSS Aromânii în era naționalismelor balcanice	163
<i>Note</i>	185

6. Mihaela BACU

Între aculturație și asimilare. Aromânii în secolul XX 189

7. Matilda CARAGIU-MARIOȚEANU

Un dodecalog al aromânilor

sau 12 adevăruri incontestabile, istorice și actuale

despre aromâni și despre limba lor 207

Note 224

Bibliografie 227

Prefață la ediția română

Ca în toate întreprinderile omenești, la originea acestei lucrări se află o parte de voință și o parte de hazard.

La mijlocul anilor '80 urma cursuri de sârbocroată (studii întârziate!) la Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO) din Paris, mai cunoscut sub vechea denumire de École des Langues Orientales, prescurtat „Langues'O“. La sfârșitul anului II, tânăra profesoară de etnologie balcanică Danielle Masson – bună cunoscătoare a folclorului românesc – cere fiecărui „elev“ o scurtă prezentare a unei probleme specifice, la liberă alegere. Conștient că la nici un nivel al studiilor din această renumită școală nu era pomenită romanitatea sud-dunăreană, aleg să vorbesc despre aromâni. „Norma“ era de 20 de minute. Mă lasă să vorbesc un ceas și jumătate. După care, cum era regula, rezum în 16 pagini expunerea mea și, aici, după *hazard*, intervine *voința*, am inspirația de a trimite o copie a zisului rezumat lui Georges Castellan, subdirector al institutului și responsabil al Secțiunii de istorie¹.

Câteva zile mai târziu, între 2 și 4 iulie 1986, se ținea, tot la INALCO, un Congres Internațional de Studii

1. E, de atunci, autorul unei istorii a țărilor din sud-estul european: *Histoire des Balkans. XIVème – XXème siècles*, Fayard, Paris, 1991.

Românești. La ședința de deschidere, îl văd pe domnul Castellan venind la mine prin mulțimea congresiștilor. Îmi spune: „Domnule Djuvara, foarte interesantă expunerea dumatăle despre aromâni! Nu vrei să faci un număr întreg din *Caietele* noastre?”

Am acceptat îndată, bineînțeles, dar cu condiția să pot asocia la asemenea întreprindere și alți specialiști mai competenți decât mine. Și așa s-a născut curând acea echipă interdisciplinară care, în doi ani, avea să scoată volumul *Les Aroumains*, care cred că a reprezentat, la acel moment, cea mai concisă și totodată cuprinzătoare sinteză a chestiunii aromâne într-o limbă de *circulație internațională*. Profesorul Cicerone Poghiric, renumit romanist, se însărcina cu originea și evoluția romanizării, Petre Ș. Năsturel, bizantinist încercat, cu perioada bizantină, Matei Cazacu, orientalist, cu perioada otomană, eu însumi cu diaspora aromânească în veacurile trecute, Max Demeter Peyfuss, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Viena și autor al unei lucrări fundamentale: *Die Aromunische Frage*, trebuia să trateze despre viața aromânilor în era naționalismelor moderne, în fine, tânăra cercetătoare de la Columbia University Mihaela Bacu, de origine fărșerotă, avea să ne aducă impresiile etnologului asupra momentului prezent.

La specialiști din țară – și erau mulți de înaltă valoare – n-am făcut apel din cauza dificultăților *practice* de liberă comunicare cu țara, în acea epocă. Încercăm acum să dregem, într-o mică măsură, această lacună, publicând, la sfârșitul lucrării, un *Dodecalog* al Matildei Caragiu-Marioțeanu, crezul unei reputeate specialiste în problemele lingvistice ale romanității sud-dunărene.

Cu toate că am încercat, cât de cât, o coordonare a diferitelor capitole, în așa fel încât lectura acestei succinte sinteze să reprezinte o continuitate logică și cronologică, fiecare autor a păstrat o libertate totală de opinie. Astfel se face, de pildă, că în vechea dispută dintre partizanii răspândirii aromânilor în Tesalia și Epir, adică în regiunile unde-i găsim mai numeroși după secolele al X-lea–al XI-lea, și partizanii unei imigrații de la nord, Petre Năsturel era mai tentat de această din urmă ipoteză, pe când Cicerone Poghirc se declara categoric în favoarea primei teze. Intrigat și tulburat de aceste divergențe dintre doi autentici savanți, am ținut să reiau la rând-mi studiul pasajului controversat din Kekaumenos, pe care se bizuie în principal teza imigrării, ajungând la concluzia că nu se poate pune nici un temei pe „mărturia“ tardivă a cronicarului bizantin, concluzie pe care am încercat s-o susțin într-un articol din *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XXX, ianuarie–iunie 1991, pp. 23–66.

Prezenta lucrare era destinată la origine unui public străin, îndeobște necunoscător al problemelor balcanice. Cred însă că, prin profesionalismul și totala obiectivitate ale autorilor, ea va stârni interes și printre români – și, în primul rând, printre cei de origine aromână. Aceasta e nădejdea mea.

Și, dacă va stârni și controverse printre cercetători, cu atât mai bine pentru știință.

NEAGU DJUVARA,
mai 1996

Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani

Supraviețuiri și evoluție

CICERONE POGHIRC

Numele populațiilor romanizate în Balcani

1) În anul 980, o scrisoare a lui Vasile II Bulgaroctonul (Dölger 1924:98) menționează pentru prima dată o denumire etnică necunoscută până atunci: „vlahi“, pe care o repetă într-un hrisov din 1020 în favoarea arhiepiscopului din Akris (Ohrida) și în care vorbește despre τῶν ὀνῶ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, „Vlahii de prin toată Bulgaria“ (*ibid.*, 104). De atunci, acest cuvânt devine, în limba greacă, numele obișnuit al populației romanizate din nordul Greciei, precum și din sudul Albaniei, din Macedonia slavă și din Bulgaria, pentru a fi aplicat și valahilor din nordul Dunării în momentul în care interesul grecilor se va extinde până acolo. Chiar și cronicari bizantini confirmă semnificația etnică a acestui nume, explicând că cele două ramuri au aceeași origine romană.

Acest nume, creat de germani, trecut apoi la slavi pentru a ajunge în Grecia, avea o istorie foarte lungă. Denumirea vechiului trib celtic *Volcae*, vecin cu germanii, a devenit pentru ei numele celților în general și, după romanizarea Galiei, a fost mai întâi aplicată galo-romanilor, apoi tuturor popoarelor romanice (*cf.* cuvântul german *Walh*). În prezent cuvântul german *Welsch* îi desemnează

încă atât pe italieni, cât și pe francezi. În ce-i privește pe latinii din Orient, pentru a-i diferenția, în limba germană se folosea *Wlach* pentru aromâni și *Wallach* pentru români, denumiri ieșite din uz actualmente în favoarea celor de *Rümanien* vs. *Aromunen* sau *Mazedo-Rumänen*.

De la germani numele a trecut la slavi, unde întâlnim *vlachŭ* pentru italici, deja în biografia anonimă a apostolului lor Metodie (secolul al IX-lea). La slavii din est numele apare sub forma de *volosi* în cronică lui Nestor (secolul al XI-lea). După părerea unanimă, numele a trecut de la slavii balcanici la greci (Capidan, 1937:3–7; Armbruster, 1977:18–22; Dahmen, 1982:205–214; Lazaru, 1986:11–15, 74–81). Cu toate acestea, mă întreb dacă nu este posibilă și o filieră germanică directă și paralelă: varegii scandinavi, care timp îndelungat au constituit garda personală a împăratului din Constantinopol.

Printre celelalte popoare vecine, polonezii folosesc *wolosy* pentru români (ca și slavii din est) și *włochi* pentru italieni, în timp ce ungurii spun *olasz* pentru „italian“ și *oláh* pentru „român“, atestând prin această similitudine de denumiri înrudirea romanilor din Orient atât între ei, cât și cu romanitatea occidentală.

În Occidentul medieval de limbă latină circula forma *valachus*, care se află la baza francezului *valaque* și *valachie*, în care nimeni nu mai recunoaște înrudirea cu *wallon*, „francezul din Belgia“. Când trebuie specificat că este vorba de românii din Sud, se folosește mai degrabă forma *vlaque* sau *macédo-roumain*, însă, deși este folosit de unii specialiști, acest din urmă nume nu este potrivit, deoarece aromânii nu locuiesc numai în Macedonia.

Având în vedere că principala îndeletnicire a vlahilor a fost dintotdeauna creșterea oilor, cu timpul, în limbile balcanice, numele lor a devenit sinonim cu „cioban nomad“. Albanezii, care de asemenea spun *vllah*, îi numesc uneori cu un cuvânt de origine turcă, *çoban*, „cioban“.

Există, de asemenea, o serie de porecle date vlahilor de către popoarele vecine: grecescul *κουτσό-βλαχοί*, „vlahi schiopi“, greu de motivat, și *μπουρτσόβλαχοί* (cuvânt injurios); sârbocroatul *cincari*, „șințarii“, poate din cauza repetării frecvente a sunetului *ț* din limba lor (*cf.* ar. *tsintsi*: dr. „cinci“, „5“; tot astfel istroromânii sunt numiți *cirebiri*, pentru că spun *cire* și *bire* pentru „cine“ și „bine“). *Gog* este porecla pe care albanezii musulmani au dat-o aromânilor ortodocși.

Cât privește numele românilor din Dalmația, pe care grecii îi numesc *μαυρόβλαχοί* (tradus mecanic în textele medievale ca „Nigri Latini“, v. Lozovan, 1960:234, nota 1), din care au reieșit formele italienești *maurovlaco*, *morlaco* etc., nume dispărute astăzi, explicația este de parte de ceea ce s-a încercat până acum (haina lor neagră etc.). În acest caz, ca și în bulgărescul *beli-vlasi*, „vlahi din Sud“ (liter. „vlahi albi“), și *černi-vlasi* (liter., „vlahi negri“) (*cf.* cuvântul turcesc *kara-iflak*, „români de dincolo de Dunăre“) este vorba de o veche semnificație indo-europeană a numelor de culori: „negru“=nord, „alb“=sud, „roșu“=est și „verde“ sau „albastru“=vest. Aceste simboluri sunt prezente în miturile și povestirile populare, în heraldică, precum și în toponimie (Marea Neagră, diferitele râuri negre) etc. (v. Pârvulescu, 1985).

În ceea ce-i privește pe aromâni (ca și dacoromânii), ei se numesc dintotdeauna cu un nume moștenit din latină,

romanus. Varianta cea mai răspândită astăzi este *armân*, *arămăn*, cu un *a* protetic specific limbii lor (mai ales în fața sunetelor *r* și *l*), cu un *o* neaccentuat închis la *u*, și sincoparea lui, care nu este absolut obligatorie.

Aromânii din nordul Pindului (mai ales fărșeroții) mai păstrează vechea formă fără *a*: *rumăn*, *rămăn* (aceasta din urmă cu delabializarea lui *o* după *r*; v. variantele la Arvinte, 1978:109–128), formă care se întâlnește și la albanezi (*rrëmër*), singurul popor neromanic care a moștenit folosirea acestui nume pentru români.

Singurii români sud-dunăreni care au adoptat numele de *vlahi*, impus de populațiile conlocuitoare, sunt istroromânii din Iugoslavia și meglenoromânii din Grecia (pe râul Vardar), precum și unii aromâni aflați în mod evident pe cale de deznaționalizare.

Semnificația apariției etnonimului „vlahi”

2) S-au născut oare aromânii dintr-un fel de generație spontană în secolul al X-lea?

Trebuie poate să deducem din absența atestării numelui de *vlahi* înainte de 980 că nu se aflau încă în Grecia și că au sosit acolo cu puțin timp înainte (Kramer, 1986)? Și dacă nu, dacă erau acolo de multă vreme, sub ce nume apăreau ei înainte?

Acest nume era, bineînțeles, grecescul *ῥόμαιοι*, ca și *rrëmër* în albaneză. Până la decretul lui Caracalla (anul 212) acest cuvânt desemna numai pe beneficiarii dreptului de cetate roman care vorbeau latina. Totuși, după ce acest drept a fost generalizat pentru toți oamenii liberi din imperiu, textele grecești continuă să facă dis-

tincția între *rhomaioi* și *ellenes*. Însă, când, după căderea Imperiului Roman de Apus, Constantinopolul a devenit „a doua Romă“, și mai ales din momentul în care în Bizanț au domnit numai împărați greci și limba lor a devenit singura limbă oficială în Imperiul Roman de Răsărit, grecii au uzurpat numele de *rhomaioi*, nume pe care-l vor păstra până în timpurile moderne, înglobând, bineînțeles, și pe adevărații romani în această denumire. Și, de fapt, ambiguitatea acestei denumiri n-a scandalizat pe nimeni, având în vedere unitatea civilizației greco-romane (care contopea geniul inventiv al grecilor și spiritul practic al romanilor), menținerea carcasei organizatorice a imperiului, apartenența la aceeași Biserică creștină etc. Bilingvismul, până atunci mai mult sau mai puțin generalizat la un anumit nivel, acum obligatoriu numai pentru romanii care intrau în mod necesar în contact cu grecii, era – pe lângă unele obiceiuri populare reduse la viața de familie – aproape unica diferență importantă. Când era vorba să se indice diferența lingvistică, se folosea forma *romānoi*, ca la Constantin Porfirogenetul (v. mai jos, p. 33), sau *latinoi*, cuvânt care-i va desemna ulterior pe cruciații fondatori ai Imperiului Latin din Constantinopol, și ulterior pe credincioșii Bisericii Catolice. Dar termenul care va fi generalizat în limba greacă (aproape în același timp cu *vlahii*) pentru romanicii din Occident este *φράγκοι* (rom., frânci). Exemplul bizantin a inspirat, fără îndoială, în Occident, ideea de *Römisches Reich deutscher Nation* și pe aceea de „a treia Romă“ (Moscova) în Orient.

Cum a demonstrat atât de bine A. Armbruster (1977:20 sq.), acest nume nou a apărut tocmai în vremea în care

vlahii se desprindeau de comunitatea de *rhomaioi*, fie ei greci sau occidentali. Această individualizare nu marchează apariția unei conștiințe naționale, inexistentă la acea vreme. Ea este mai degrabă o consecință a prejudiciilor aduse lor de vechi *cives romani*, trăind conform cu obiceiurile lor (vezi *jus valachicum*, acceptat mai pretutindeni în Europa Orientală), mai ales din cauza impozitelor și a corvezilor impuse de împărații ziși macedoneni, care au provocat revolta din 1066 împotriva lui Constantin X Ducas (cf. Lazaru, 1986: 831). Apariția noului lor nume este însoțită de o anumită maturizare a conștiinței intereselor etnice și sociale și marchează intrarea lor definitivă în istoria conștientă a Europei, ca națiune *in fieri*.

Oare aromânii venit-au din Nord?

3) Există două poziții principale privitoare la originea aromânilor:

a) Una care admite că ei sunt *autohtoni*, în sensul că ei continuă vechea populație romanizată a Antichității. Această părere este împărtășită de majoritatea istoricilor români și de unii greci (trimiteri la Lazaru, 1986: 11–14 și 95–103), precum și de occidentali, începând cu fondatorul acestor cercetări, J. Thunmann (1774). Nuanțele specifice, ca de exemplu dacă provin din populații autohtone (în primul rând din cea greacă) sau dacă sunt numai militari și coloni romani aduși din alte regiuni ale imperiului, sunt false dacă sunt luate ca absolute, și adevărate, în parte, dacă sunt combinate.